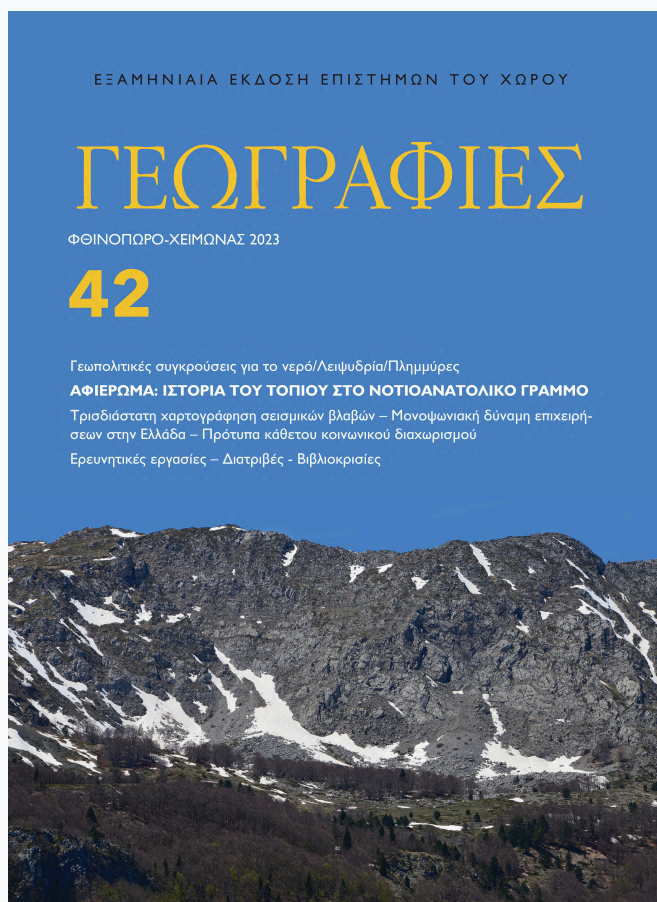

Γεωγραφίες

Αρ. 42 (2023)

Γεωγραφίες, Τεύχος 42, 2023

ΜΟΝΟΨΩΝΙΑΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΜΟΙΒΕΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Γιώργος Ιωαννίδης, Ελένη Δρακάκη

ΜΟΝΟΨΩΝΙΑΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΜΟΙΒΕΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Γιώργος Ιωαννίδης,¹ Ελένη Δρακάκη²

Περίληψη

Σύμφωνα με την ορθόδοξη οικονομική θεωρία η παρέμβαση των θεσμών σε μία τέλεια ανταγωνιστική αγορά εργασίας προκαλεί στρεβλώσεις με αποτέλεσμα την άνοδο της ανεργίας. Ωστόσο, εάν η αγορά είναι ατελής, ειδικότερα εάν οι επιχειρήσεις έχουν τη δυνατότητα να καθορίσουν το ύψος του μισθού, οι δυνάμεις της αγοράς θα οδηγήσουν την οικονομία σε μια ισορροπία που χαρακτηρίζεται από χαμηλότερο ύψος μισθών και χαμηλότερη απασχόληση. Στο άρθρο εκτιμούμε το βαθμό μονοψωνιακής ισχύος των επιχειρήσεων στις περιφέρειες της χώρας και εξετάζουμε τις επιπτώσεις στις ενδοπεριφερειακές και διαπεριφερειακές ανισότητες. Τέλος, σχολιάζουμε τα ευρήματα υπό την οπτική της πολιτικής οικονομίας και της κριτικής γεωγραφίας.

Λέξεις-κλειδιά: Αγορά εργασίας, μονοψώνιο, περιφερειακές ανισότητες, Ελλάδα

Monopsony power in Greece and its impact on the wage rates and on the regional disparities

Yiorgos Ioannidis, Eleni Drakaki

Summary

According to mainstream economic theory, the intervention of institutions in a perfectly competitive labour market causes distortions resulting in an increase in unemployment. Nevertheless, in imperfect markets, where firms are able to determine wages of workers, the market forces may lead the economy to a status of equilibrium at the level of lower wages and lower employment. In this article, we assess the degree of monopsony power of firms in the Greek regions and analyze its impact on intra-regional and interregional disparities. Finally, we comment on the findings from the perspective of political economy and critical geography.

Keywords: Labour Market, monopsony, regional disparities, Greece

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστή η θέση των ορθόδοξων οικονομικών της εργασίας πως οι θεσμοί της αγοράς εργασίας προκαλούν στρεβλώσεις που δημιουργούν ανεργία. Κατά κανόνα, οι αιτίες των στρεβλώσεων αναζητούνται στο εργατικό δίκαιο και στην ύπαρξη συνδικάτων που με τη δράση τους πετυχαίνουν αυξήσεις μισθών, οι οποίοι υπερβαίνουν το βέλτιστο για την οικονομία. Με άλλα λόγια, οι εργαζόμενοι αποσπών μια πρόσοδο που δεν τους αναλογεί εις βάρος των επιχειρήσεων και των ανέργων. Βέβαια, προκειμένου να συμβούν αυτά η οικονομία θα πρέπει να λειτουργεί σε καθεστώς τέλειου ανταγωνισμού. Αυτό σημαίνει πως οι επιχειρήσεις θα πρέπει να είναι δέκτες τιμών, δηλαδή

1. Εντεταλμένος διδασκαλίας Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών & Ειδικό Επιστημονικό Προσωπικό, Ελληνικό Δημοσιονομικό Συμβούλιο, ioannidis.yiorgos@gmail.com

2. Εντεταλμένη διδασκαλίας Πανεπιστήμιο Κρήτης & Μέλος ΣΕΠ του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, elina.drakaki@gmail.com

να μην μπορούν να καθορίσουν ούτε την τιμή των εισροών που χρησιμοποιούν ούτε την τιμή πώλησης του προϊόντος τους, αφού αυτές προσδιορίζονται από την αλληλεπίδραση της προσφοράς και της ζήτησης στις αγορές προϊόντος και εργασίας. Ωστόσο, η νεοκλασική θεωρία δέχεται πως εάν η επιχείρηση μπορεί να καθορίσει το ύψος του μισθού (μονοψώνιο), το αποτέλεσμα θα είναι μια ισορροπία όπου και ο όγκος της απασχόλησης και το ύψος των μισθών θα είναι χαμηλότερα σε σχέση με τον τέλειο ανταγωνισμό. Η σημαντική συνεισφορά του Allan Manning έγκειται στην επέκταση αυτής της «ειδικής περίπτωσης» στο σύνολο της επικράτειας των οικονομικών της εργασίας και στη διατύπωση μιας πρότασης ως προς τον τρόπο μέτρησης του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων.

Ο στόχος του παρόντος άρθρου είναι διπλός. Πρώτον, να εκτιμήσει το βαθμό μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων στις ελληνικές περιφέρειες και να ελέγξει το κατά πόσον αυτός συσχετίζεται με τις μέσες καθαρές αμοιβές της μισθωτής εργασίας. Δεύτερον, να αναζητήσει τις πρόσθετες αιτίες που ερμηνεύουν τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιφερειών της χώρας. Υπάρχουν κάποια περιφερειακά χαρακτηριστικά που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στο ύψος και τις μεταβολές του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων; Μπορούν αυτά τα χαρακτηριστικά να συσχετιστούν με το παραγωγικό προφίλ των περιφερειών; Επηρεάζει ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης τις περιφερειακές ανισότητες;

Η εργασία δομείται ως εξής. Στο πρώτο μέρος συζητείται συνοπτικά το νεοκλασικό υπόδειγμα και το πώς αυτό τροποποιήθηκε από τον Allan Manning ο οποίος επεκτείνοντας την υπόθεση του μονοψωνίου στο σύνολο της αγοράς εργασίας αμφισβήτησε τις παραδοχές του τέλειου ανταγωνισμού, προτείνοντας ένα ρεαλιστικότερο υπόδειγμα με χρήσιμες εφαρμογές στην πολιτική και στην ανάλυση των ανισοτήτων. Στο δεύτερο μέρος, ο δείκτης μονοψωνιακής δύναμης –που προτείνει ο Manning– χρησιμοποιείται για να υπολογιστεί η ασυμμετρία δύναμης μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων στις ελληνικές περιφέρειες. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται εκτίμηση του βαθμού της μονοψωνιακής δύναμης και αναζητούνται συσχετίσεις με το ύψος των αμοιβών. Επίσης, ελέγχεται μια σειρά άλλων υποθέσεων και η σχέση του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης με το παραγωγικό προφίλ κάθε περιφέρειας. Στο τρίτο μέρος εξετάζονται οι πολιτικές, θεσμικές και γεωγραφικές προεκτάσεις του υποδείγματος και τέλος, προσδιορίζονται θέματα για μελλοντική έρευνα υπό το πρίσμα της Γεωγραφίας της Εργασίας.

2. Το νεοκλασικό υπόδειγμα και η θεωρία των ατελών αγορών εργασίας

Σχεδόν σε όλα τα εγχειρίδια των οικονομικών της εργασίας αναπαράγεται η ιδέα πως οποιαδήποτε μορφή ρύθμισης στην αγορά εργασίας επιφέρει στρεβλώσεις με τελικό αποτέλεσμα την πρόκληση ανεργίας (ενδεικτικά Mankiw και Taylor 2018, Borjas 2016, Boeri και Van Ours 2013, Ehrenberg και Smith 2017). Εν ολίγοις, οι θεσμοί απο-εμπορευματοποίησης της εργασίας (Esping-Andersen 2014), προϊόν του μεταπολεμικού προτύπου ανάπτυξης, διατηρούν τους μισθούς σε υψηλότερο επίπεδο από το μισθό ισορροπίας με αποτέλεσμα τη δημιουργία ανεργίας η οποία πλήττει δυσανάλογα τους λιγότερο ευνοημένους, όπως τους νέους και τους χαμηλής εξειδίκευσης εργαζόμενους. Έπεται πως η δέουσα πολιτική για την αντιμετώπιση του προβλήματος είναι η αποκατάσταση της λειτουργίας του ανταγωνισμού που θα επιτρέψει στις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης να αλληλεπιδράσουν απρόσκοπτα μειώνοντας εντέλει τους μισθούς. Στην περίπτωση της Ελλάδας, αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της τεχνοπολιτικής προσέγγισης είναι το «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία» (2020) γνωστό και ως «Σχέδιο Πισσαρίδη» σύμφωνα με το οποίο:

[...] ακόμα και αν η ευελιξία στην αγορά εργασίας προκαλέσει προσωρινά μείωση του τμήματος των κερδών που πηγαίνουν στους εργαζόμενους, οι απώλειες αυτές είναι μικρότερες και αντισταθμίζονται από ευκολότερη ανεύρεση εργασίας και υψηλότερες αποδοχές σε μια πιο δυναμική οικονομία (Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία 2020: 241).

Οι διατυπώσεις είναι χαρακτηριστικές. Ο μισθός των εργαζομένων περιγράφεται ως «τμήμα των κερδών» δηλαδή οι μισθωτοί ταυτίζονται με τους επιχειρηματίες, η μισθωτή εργασία ταυτίζεται με την επένδυση και ο μισθός ταυτίζεται με την απόδοση του κεφαλαίου ή απλώς με το κέρδος. Επιπρόσθετα, αυτοί οι ιδιότυποι επιχειρηματίες (εργαζόμενοι), καλούνται να αποδεχτούν «μείωση του περιθωρίου κέρδους» εις όφελος των πραγματικών επιχειρηματιών στη βάση της υπόθεσης πως κάποτε θα υπάρξουν περισσότερες δουλειές με υψηλότερες αποδοχές. Με απλά λόγια, η πιο δυναμική οικονομία προϋποθέτει μείωση μισθών.

Πέρα από τις ρητορικές συνεπαγωγές, το πρόβλημα είναι πως η παραπάνω προσέγγιση δεν είναι κατάλληλη ούτε για τη χάραξη πολιτικών κατά της ανεργίας ούτε για την κατανόηση των μετασχηματισμών που συμβαί-

νουν στις πραγματικές αγορές εργασίας (Καραμεσίνη 2020). Η κριτική απέναντι στη νεοκλασική παράδοση των οικονομικών της εργασίας επικεντρώνει σε μια σειρά προφανών διαπιστώσεων. Κατ' αρχάς, υπάρχει ο «εισοδηματικός καταναγκασμός». Για τους περισσότερους ανθρώπους η εργασία αποτελεί το μοναδικό μέσο απόκτησης εισοδήματος, επομένως θα εξακολουθήσουν να προσφέρουν εργασία, ακόμα και εάν ο πραγματικός μισθός μειωθεί (Appelbaum 1979). Συνεπώς, η μείωση των μισθών δεν διώχνει από την αγορά εργασίας τα «παραπανίσια» άτομα, δεν προκαλεί μείωση της προσφοράς εργασίας, δεν εξαλείφει την ανεργία. Δεύτερον, σε αντίθεση με τις παραδοχές του νεοκλασικού υποδείγματος, η αξία της εργασίας δεν είναι μόνο αρνητική (απαρέσκεια). Αντιθέτως, η εργασία προκαλεί ικανοποίηση, δηλαδή εμπεριέχει ένα ενδογενές στοιχείο ανταμοιβής (Eichner 1979). Τρίτον, η εργατική δύναμη δεν μπορεί να αποθηκευτεί, άρα ο μηχανισμός εξισορρόπησης-ρόλος που έχουν τα αποθέματα, στην προσαρμογή των αγορών προϊόντων, απουσιάζει από την αγορά εργασίας (Prasch 2004). Τέταρτον, η εργασία δεν μπορεί να διαχωριστεί από τον πάροχό της. Οι εργαζόμενοι, εκτός από την εργασιακή τους δύναμη, προσκομίζουν στην αγορά εργασίας το παρελθόν τους, νόρμες κοινωνικής συμπεριφοράς, τις πεποιθήσεις τους ως προς τις έννοιες της δικαιοσύνης, της εύλογης προσπάθειας, των εύλογων απαιτήσεων της εργοδοσίας κ.ο.κ. Όλα αυτά επηρεάζουν τόσο το ύψος του μισθού όσο και άλλες όψεις της εργασίας, όπως η ρύθμιση του χρόνου εργασίας, το είδος και το εύρος των δραστηριοτήτων που μπορούν να ανατεθούν στον εργαζόμενο, το επίπεδο της προσπάθειας που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι κ.ο.κ. Πέμπτον, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα εμπορεύματα, η εργασιακή δύναμη δεν «παράγεται» προκειμένου να πωληθεί. Οι άνθρωποι δεν γεννούν παιδιά προκειμένου αυτά να γίνουν εργάτες, ούτε ζουν προκειμένου να εργάζονται. Έκτον, η εργασιακή δύναμη δεν μπορεί να αναπαραχθεί αποκλειστικά μέσα από το μηχανισμό της αγοράς (Jessop 2002). Το εκπαιδευτικό σύστημα, το σύστημα υγείας, οι υπηρεσίες δημόσιας ασφάλειας, το κράτος πρόνοιας αποτελούν μηχανισμούς διασφάλισης της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Επομένως, ο ρόλος του κράτους είναι καθοριστικής σημασίας. Τέλος, ο έλεγχος της εργασιακής δύναμης δεν είναι ποτέ απόλυτος (Hyman 2004).¹ Όσο και να αναπτυχθούν τα συστήματα επιτήρησης ο εργαζόμενος μπορεί να μεταβάλει την ένταση της προσπάθειάς του, άρα να επηρεάσει την παραγωγικότητά του. Για τους παραπάνω λόγους, ο Polanyi (1944) χαρακτήρισε την εργασία «πλασματικό εμπόρευμα». Επεκτείνοντας τη σκέψη αυτή,

μπορούμε να πούμε πως και η αγορά εργασίας είναι μια «πλασματική αγορά», αφού οι παράγοντες που προσδιορίζουν την ισορροπία δεν είναι οι δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης, αλλά οι κοινωνικές νόρμες.

Πέρα όμως από τις προσεγγίσεις που απορρίπτουν εν συνόλω τη νεοκλασική παράδοση στην αγορά εργασίας, υπάρχουν και άλλες που μολονότι υιοθετούν τις βασικές μεθοδολογικές παραδοχές εστιάζουν στους λόγους για τους οποίους οι αγορές εργασίας δεν είναι οργανωμένες πάνω στις αρχές του τέλειου ανταγωνισμού. Η προσέγγιση του Allan Manning (2003, 2011, 2021a) συνιστά μια ριζοσπαστική «εσωτερική» κριτική στο νεοκλασικό υπόδειγμα αφού δεν επερωτά τις θεμελιακές του υποθέσεις αλλά απορρίπτει συλλήβδην την υπόθεση του τέλειου ανταγωνισμού.² Σημείο εκκίνησης είναι πως οι αγορές εργασίας είναι καταστατικά ατελείς, εργαζόμενοι και εργοδότες εμπλέκονται σε μια σύμβαση εργασίας αντιμέτωποι με μια σειρά περιορισμών που εντέλει καταλήγουν στην άνιση κατανομή της δύναμης υπέρ των εργοδοτών. Εν ολίγοις, ο Manning (2003) υποστηρίζει πως η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από σημαντικές ατέλειες με αποτέλεσμα τη δημιουργία προσόδων (rents). Εν κατακλείδι, η άνιση κατανομή της δύναμης υπέρ των εργοδοτών τούς επιτρέπει να καθορίζουν το ύψος των μισθών. Τούτο το γεγονός προκαλεί μια κατάσταση που –από θεωρητικής άποψης– είναι ταυτόσημη με την κατάσταση μονοφωνίου, όπως αυτή περιγράφεται και αναλύεται από τα τυπικά εγχειρίδια των οικονομικών της εργασίας. Εν συντομία, σε μια μονοφωνιακή αγορά, η επιχείρηση δεν είναι αποδέκτης τιμής σε ό,τι αφορά την εργασία, επομένως μολονότι η μείωση των μισθών μπορεί να προκαλέσει δυσκολίες στην προσέλκυση νέων εργαζομένων δεν οδηγεί σε μαζική αποχώρηση εργαζομένων προς αναζήτηση εργασίας σε άλλες επιχειρήσεις (Manning 2003, 2021a).³ Για τη μέτρηση του βαθμού μονοφωνιακής δύναμης ο Manning εισηγάται το δείκτη μονοφωνιακής δύναμης ο οποίος ισούται με το ποσοστό των νέων προσλήψεων (στο σύνολο των προσλήψεων) που προέρχεται από τη «δεξαμενή» των ανέργων. Η βασική ιδέα είναι απλή: εάν οι επιχειρήσεις για να καλύψουν μια κενή θέση εργασίας πρέπει να προσελκύσουν εργαζόμενους από άλλες επιχειρήσεις, τότε ο ανταγωνισμός των επιχειρήσεων αυξάνεται, επομένως αυξάνεται και ο μισθός που προσφέρουν (και το αντίστροφο). Έπεται πως, καθώς αυξάνεται η μονοφωνιακή δύναμη των εργοδοτών, μειώνονται οι μισθοί και αντιστρόφως.

3. Βαθμός μονοψωνιακής δύναμης στις ελληνικές περιφέρειες

Εάν ισχύουν τα παραπάνω, η μονοψωνιακή ισχύς των επιχειρήσεων πρέπει να συσχετίζεται αρνητικά με το ύψος του μισθού που λαμβάνουν οι νεοδιόριστοι. Δηλαδή, υψηλότερες τιμές μονοψωνιακής δύναμης θα πρέπει να προκαλούν χαμηλότερο μισθό για τους νεοπροσλαμβανόμενους. Αντικείμενο της έρευνάς μας είναι να ελέγξουμε αυτή την υπόθεση. Με άλλα λόγια, να εκτιμήσουμε το βαθμό μονοψωνιακής δύναμης και το ύψος του μισθού των νέων προσλήψεων για καθεμία από τις περιφέρειες της χώρας και να ελέγξουμε κατά πόσον αυτά τα δύο μεγέθη συσχετίζονται με τον τρόπο που προτείνει η θεωρία.

3.1 Μεθοδολογικές σημειώσεις

Για την εκτίμηση της μονοψωνιακής δύναμης χρησιμοποιήθηκε ο τύπος που προτείνει ο Manning, δηλαδή:

$$MP_t = \frac{Nho_t}{Nh_t}$$

όπου MP είναι ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης, Nh είναι το πλήθος των νέων προσλήψεων και Nho είναι το πλήθος των προσλήψεων από τη δεξαμενή των μη απασχολούμενων ατόμων, δηλαδή των ατόμων που πριν την πρόσληψη ήταν είτε άνεργα είτε εκτός του εργατικού δυναμικού. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης και για το ύψος των μισθών αντλήθηκαν από τα πρωτογενή δεδομένα (micro-data) της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη χρονική διάσταση (t) επιλέξαμε η εκτίμηση της μονοψωνιακής δύναμης να γίνει για το μέσο όρο των ετών 2015-2020, προκειμένου να αυξηθεί ο αριθμός των παρατηρήσεων, αλλά και να ελαχιστοποιηθεί η πιθανότητα τα αποτελέσματα να επηρεαστούν δυσανάλογα από τυχόν ειδικές συνθήκες που μπορεί να επικρατούσαν σε κάποια περιφέρεια κατά τη διάρκεια ενός συγκεκριμένου έτους. Επίσης, σκόπιμα δεν χρησιμοποιήσαμε τα στοιχεία των ετών 2021 και 2022, μολονότι αυτά ήταν διαθέσιμα, διότι τα εν λόγω έτη χαρακτηρίζονται από σημαντική αναταραχή στην αγορά εργασίας λόγω της πανδημίας του COVID-19.

Σχετικά με το πλήθος των νέων προσλήψεων, αυτό αφορά τα άτομα που πληρούν σωρευτικά τις εξής προϋποθέσεις:

(α) είναι μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα, δηλαδή αποκλείσαμε τους αυτοαπασχολούμενους, τους εργοδότες, τα συμβοηθούμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση, καθώς και τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα, και

(β) δεν έχουν συμπληρώσει πάνω από 12 μήνες στην παρούσα θέση εργασίας.

Αντίστοιχα, το πλήθος των νέων προσλήψεων μη απασχολούμενων ατόμων αφορά τα άτομα που πληρούν σωρευτικά τις εξής προϋποθέσεις:

(α) είναι μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα,

(β) δεν έχουν συμπληρώσει πάνω από 12 μήνες στην παρούσα θέση εργασίας, και

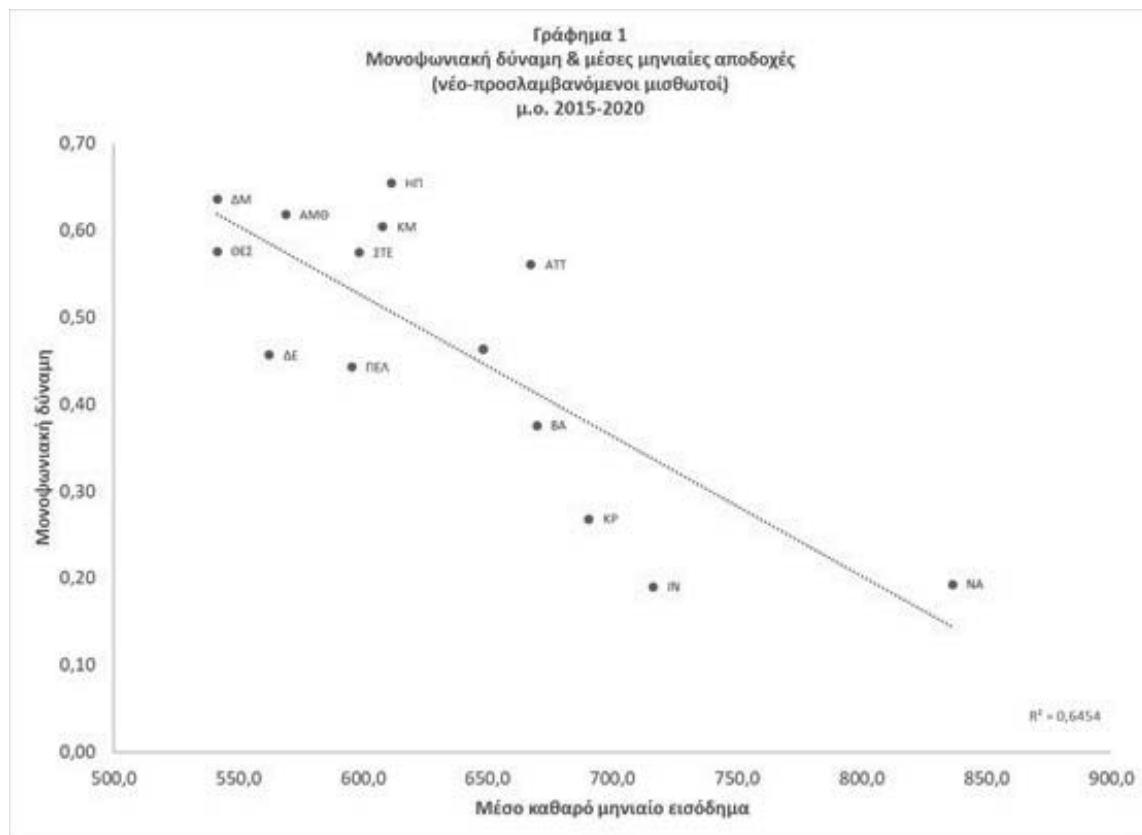
(γ) κατά το προηγούμενο έτος ήταν είτε άνεργοι είτε εκτός του εργατικού δυναμικού.

Βάσει των παραπάνω, το πλήθος των παρατηρήσεων για το σύνολο της χώρας και για την περίοδο 2014-2020 ανέρχεται σε 20.060 άτομα, ενώ για το σύνολο της περιόδου 1994-2020 το πλήθος των παρατηρήσεων ανέρχεται σε 92.636 άτομα. Για την αναγωγή του δείγματος στο σύνολο του πληθυσμού και εν συνεχεία στον υπολογισμό των σχετικών ποσοστών χρησιμοποιήσαμε τους συντελεστές ετήσιας στάθμισης που χρησιμοποιεί η ΕΛΣΤΑΤ. Τέλος, το μέσο ύψος των απολαβών εκτιμήθηκε βάσει των απαντήσεων που δίνουν τα άτομα στη σχετική ερώτηση της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, δηλαδή καταγράφονται οι τελικές μηνιαίες αποδοχές μετά την αφαίρεση των ασφαλιστικών εισφορών, αλλά πριν την αφαίρεση του φόρου.

Η ίδια μέθοδος ακολουθήθηκε για την εκτίμηση του δείκτη μονοψωνιακής δύναμης στις περιφέρειες της χώρας κατά τα έτη 1994-2020. Σε κάθε περίπτωση, οι σχετικές χρονοσειρές πρέπει να αντιμετωπιστούν με κάποια επιφύλαξη διότι σε ορισμένες περιπτώσεις (περιφέρειες) το ετήσιο δείγμα είναι μικρότερο του ιδανικού. Ως εκ τούτου, τα συγκεκριμένα αποτελέσματα δείχνουν μεν μια γενική τάση, αλλά οι ακριβείς τιμές ενδεχομένως να αποκλίνουν από τις πραγματικές. Τέλος, τα στοιχεία αναφορικά με το περιφερειακό ΑΕΠ αντλήθηκαν από τους Περιφερειακούς Λογαριασμούς που δημοσιεύει η ΕΛΣΤΑΤ.

3.2 Αποτελέσματα εκτίμησης: βαθμός μονοψωνιακής δύναμης στις περιφέρειες της χώρας

Το Γράφημα 1 αποτυπώνει το αποτέλεσμα της εκτίμησης του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης της περιόδου 2015-2020 στις ελληνικές περιφέρειες (κάθετος άξονας) και τη συσχέτισή του με τις μέσες μηνιαίες αποδοχές των νεοπροσλαμβανόμενων μισθωτών (οριζόντιος άξονας) και όπως βλέπουμε η συσχέτιση που προκύπτει

Γράφημα 1.

	Δείκτης Μονοφωνιακής Δύναμης	Συνολικές καθαρές μηνιαίες αποδοχές σε € (νέοι)
Ήπειρος	0,65	611,2
Δυτική Μακεδονία	0,64	541,6
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	0,62	569,0
Κεντρική Μακεδονία	0,60	607,8
Θεσσαλία	0,58	541,5
Στερεά Ελλάδα	0,57	598,4
Αττική	0,56	667,1
Δυτική Ελλάδα	0,46	562,3
Πελοπόννησος	0,44	595,5
Βόρειο Αιγαίο	0,38	669,8
Κρήτη	0,27	690,5
Ιόνιοι Νήσοι	0,19	716,3
Νότιο Αιγαίο	0,19	836,2

Γράφημα 2.

είναι ιδιαίτερα ισχυρή. Σε περιφέρειες όπου οι επιχειρήσεις έχουν υψηλότερη μονοψωνιακή δύναμη οι μέσες αποδοχές των νεοπροσλαμβανόμενων τείνουν να είναι χαμηλότερες.

Αντίστοιχα, η αποτύπωση των τιμών του δείκτη μονοψωνιακής δύναμης των περιφερειών στο χάρτη (Γράφημα 2) αναδεικνύει ένα σαφές πρότυπο γεωγραφικής κατανομής. Ειδικότερα, η χώρα μπορεί να χωριστεί σε τρεις μεγάλες γεωγραφικές ενότητες ως εξής:

- Η πρώτη περιλαμβάνει το σύνολο των νησιωτικών περιφερειών, δηλαδή τις περιφέρειες Ιονίων Νήσων, Βορείου Αιγαίου, Νότιου Αιγαίου και Κρήτης, και χαρακτηρίζεται από χαμηλό βαθμό μονοψωνιακής δύναμης.
- Η δεύτερη περιλαμβάνει τις περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας, δηλαδή Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Δυτική Μακεδονία, Κεντρική Μακεδονία και Ήπειρο, και χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά υψηλό βαθμό μονοψωνιακής δύναμης.
- Η τρίτη περιλαμβάνει τις περιφέρειες της κεντρικής Ελλάδας, δηλαδή Πελοπόννησος, Αττική, Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα και Θεσσαλία και εμφανίζει μεσαία επίπεδα μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων.

Τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων, ή εναλλακτικά το εύρος της ασυμετρίας δύναμης μεταξύ των επιχειρήσεων και των μισθωτών, ενδεχομένως να επηρεάζεται και από άλλες παραμέτρους. Για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης προχωρήσαμε στην εκτίμηση της συσχέτισης του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης με μια σειρά χαρακτηριστικών τόσο της αγοράς εργασίας, όσο και της παραγωγικής δομής των περιφερειών.

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνονται συνοπτικά τα σημαντικότερα αποτελέσματα από τις 27 εκτιμήσεις που πραγματοποιήθηκαν για καθεμία από τις 13 περιφέρειες της χώρας για τα έτη 2015-2020. Ο πίνακας χωρίζεται σε τρία μέρη: το πρώτο μέρος (γραμμές 01 έως 06) περιλαμβάνει τις μεταβλητές που εμφανίζουν υψηλή έως μέση συσχέτιση. Το δεύτερο μέρος (γραμμές 07 έως 10) περιλαμβάνει τις μεταβλητές που εμφανίζουν μέση έως χαμηλή συσχέτιση, ενώ το τρίτο μέρος παρουσιάζει τις μεταβλητές που δεν εμφανίζουν συσχέτιση. Αντίστοιχα, με το σύμβολο «+» αποτυπώνεται η θετική συσχέτιση, δηλαδή το γεγονός ότι υψηλότερες τιμές της συγκεκριμένης μεταβλητής τείνουν να συνδυάζονται με υψηλότερες τιμές του δείκτη μονοψωνιακής δύναμης. Με το σύμβολο «-» αποτυπώνεται η αρνητική συσχέτιση, ενώ

Πίνακας 1: Συσχέτιση (είδος και ένταση) του βαθμού μονοψωνιακής ισχύος των επιχειρήσεων με τις ελεγχόμενες μεταβλητές.				
			Είδος συσχέτισης*	R ²
Μέσες μηνιαίες αποδοχές νέο-προσλαμβανόμενων μισθωτών (2015-2020)			+	(0,6454)
Υψηλή συσχέτιση	01	Ποσοστό νέων προσλήψεων στο σύνολο των μισθωτών	-	(0,7514)
	02	Ποσοστό απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα	+	(0,5007)
	03	Ποσοστό ανεργίας (σύνολο)	+	(0,4596)
	04	Συμμετοχή του τριτογενή τομέα στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (σύνολο)	-	(0,4240)
	05	Συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (σύνολο)	+	(0,4058)
	06	Ποσοστό απασχόλησης στον τριτογενή τομέα	-	(0,3327)
Μεσαία & χαμηλή συσχέτιση	07	Συγκέντρωση απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα	-	(0,2117)
	08	Συγκέντρωση μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα	-	(0,1718)
	09	Συγκέντρωση απασχόλησης στις Μεγάλες Επιχειρήσεις	+	(0,1560)
	10	Ποσοστό απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα	+	(0,1522)
Μηδενική συσχέτιση	11	Συγκέντρωση απασχόλησης στις Μεσαίες Επιχειρήσεις	0	(0,0212)
	12	% μισθωτών στην απασχόληση	0	(0,0153)
	13	% μη μισθωτών στην απασχόληση	0	(0,0153)
	14	Συγκέντρωση απασχόλησης στις Μικρές Επιχειρήσεις	0	(0,0132)

* «+» = θετική συσχέτιση, «-» = αρνητική συσχέτιση, «0» = ουδέτερη συσχέτιση

με το σύμβολο «Ο» αποτυπώνεται η ουδέτερη συσχέτιση.

Όπως βλέπουμε, σε ό,τι αφορά τις μεταβλητές με υψηλή συσχέτιση, η μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων συσχετίζεται θετικά με τη σημασία που έχει ο δευτερογενής τομέας στην παραγωγή του περιφερειακού ΑΕΠ, με το βαθμό συγκέντρωσης της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα και με το ποσοστό ανεργίας. Αντιθέτως, η μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων συσχετίζεται αρνητικά με τη σημασία του τριτογενή τομέα στην παραγωγή του περιφερειακού ΑΕΠ, με το βαθμό συγκέντρωσης της απασχόλησης στις υπηρεσίες και με το πλήθος των νέων προσλήψεων στον ιδιωτικό τομέα εκφρασμένων ως ποσοστού της μισθωτής εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της περιφέρειας.

Επομένως, ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων επηρεάζεται καθοριστικά από τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας, δηλαδή από το ποσοστό ανεργίας αλλά και από τον αριθμό των νέων προσλήψεων (ανεξαρτήτως ποσοστού ανεργίας). Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας ενισχύουν τη μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων και προκαλούν πιέσεις στους μισθούς των νεοπροσλαμβανόμενων. Αντιθέτως, σε περιφέρειες που παρατηρείται αύξηση των προσλήψεων, η μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων είναι χαμηλότερη, ανεξαρτήτως του ποσοστού ανεργίας. Επομένως, δεν έχει σημασία μόνο το (στατικό) ποσοστό ανεργίας, αλλά και η δυναμική δημιουργίας νέων θέσεων μισθωτής εργασίας.

Πέρα όμως από την κατάσταση της αγοράς εργασίας (που ήταν αναμενόμενο να επηρεάζει το βαθμό μονοψωνιακής δύναμης), από την ανάλυσή μας προκύπτει πως σημαντικό ρόλο παίζει τόσο η παραγωγική δομή της περιφέρειας όσο και το μέσο μέγεθος της «αντιπροσωπευτικής επιχείρησης». Σε περιφέρειες όπου ο δευτερογενής τομέας έχει υψηλότερη συμμετοχή τόσο στο περιφερειακό ΑΕΠ, όσο και στη συνολική απασχόληση (π.χ. Βόρεια Ελλάδα και τμήμα της κεντρικής, Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλία) η μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων είναι υψηλότερη. Αντιθέτως, σε περιφέρειες στις οποίες ο δευτερογενής τομέας είναι λιγότερο ανεπτυγμένος (π.χ. νησιωτικές περιφέρειες), η μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων είναι χαμηλότερη. Τέλος, η συγκέντρωση της απασχόλησης στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις συνδυάζεται με υψηλότερες τιμές μονοψωνιακής δύναμης.

Η ως τώρα ανάλυση αφορούσε την περίοδο 2015-2020. Υπάρχουν όμως μεταβολές στο χρόνο; Έχει διαφοροποιηθεί ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης και η κατάταξη των περιφερειών διαχρονικά; Ο Πίνακας 2 αποτυπώνει τη μεταβολή του βαθμού μονοψωνιακής ισχύος των επιχειρήσεων στο σύνολο της χώρας και στις επιμέρους περιφέρειες. Όπως βλέπουμε στο σύνολο της χώρας η περίοδος 1994-2009 χαρακτηρίζεται από μια γενική τάση υποχώρησης του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης, η οποία σχετίζεται με τη σταδιακή βελτίωση της κατάστασης στην αγορά εργασίας. Αντιθέτως κατά τα έτη 2010-2017, δηλαδή κατά τη διάρκεια της μακράς

Πίνακας 2: Μέσος όρος (μ.ο.) βαθμού μονοψωνιακής ισχύος στις περιφέρειες της χώρας 1994-1999

	μ.ο. 1994-1999	μ.ο. 2000-2009	μ.ο. 2010-2017	μ.ο. 2018-2020
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	40%	49%	60%	58%
Κεντρική Μακεδονία	53%	51%	59%	56%
Δυτική Μακεδονία	59%	47%	66%	57%
Ήπειρος	59%	58%	54%	66%
Θεσσαλία	47%	54%	57%	57%
Ιόνιοι Νήσοι	32%	17%	21%	17%
Δυτική Ελλάδα	59%	48%	50%	37%
Στερεά Ελλάδα	56%	42%	55%	52%
Αττική	54%	52%	60%	52%
Πελοπόννησος	57%	46%	43%	43%
Βόρειο Αιγαίο	42%	30%	37%	35%
Νότιο Αιγαίο	22%	20%	29%	13%
Κρήτη	47%	24%	27%	24%
Σύνολο χώρας	49%	43%	48%	42%

ύφεσης και των πρώτων ετών μετά από αυτή, η μονοφωνιακή ισχύς των επιχειρήσεων ενισχύθηκε. Τέλος, από το 2018 και μετά παρατηρείται σημαντική αποκλιμάκωση αλλά με το συνολικό μέσο όρο να διαμορφώνεται στα προ κρίσης επίπεδα.

Μολονότι η αύξηση της μονοφωνιακής ισχύος κατά την περίοδο της κρίσης χαρακτηρίζει το σύνολο των περιφερειών της χώρας, διαπιστώνουμε ότι οι μακροχρόνιες τάσεις δεν είναι οι ίδιες. Για την ακρίβεια στις περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας (Ανατολική Μακεδονία & Θράκη, Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Μακεδονία, Ήπειρος) η μακροχρόνια τάση μεταβολής υποδηλώνει διαχρονική αύξηση της μονοφωνιακής ισχύος των επιχειρήσεων. Σε αυτές τις περιφέρειες η μονοφωνιακή ισχύς μπορεί να μειώθηκε την περίοδο 2018-2020 σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη, αλλά η γενική τάση είναι αυξητική.

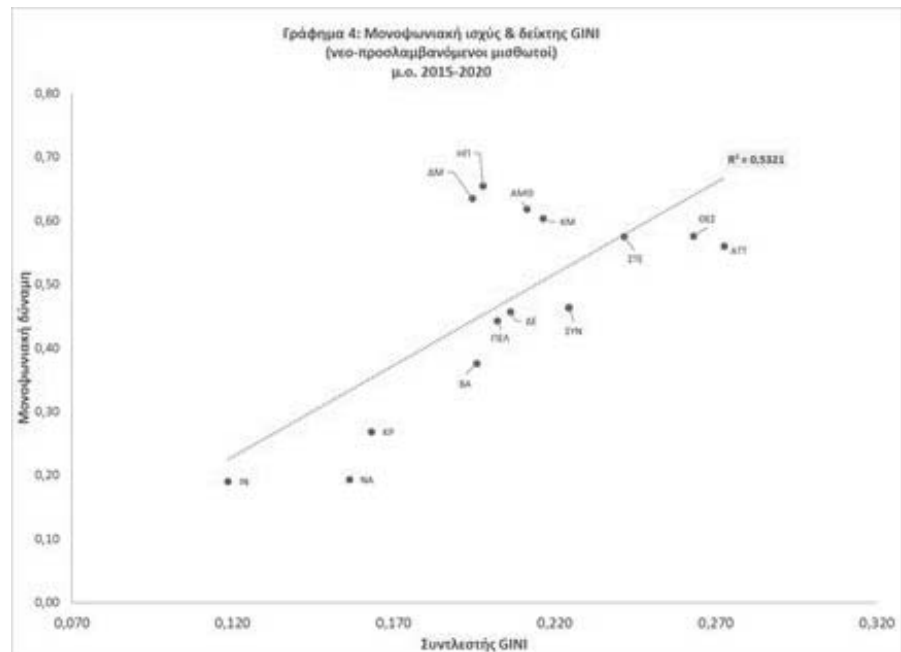
Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι πως η εκτίμηση του βαθμού μονοφωνιακής δύναμης για την περίοδο 1994-2020, δηλαδή επί 26 έτη, δεν διαφοροποιεί πολύ τη σχετική κατάταξη των περιφερειών. Οι νησιωτικές περιφέρειες της χώρας κατατάσσονται σταθερά μεταξύ εκείνων με χαμηλό βαθμό μονοφωνιακής δύναμης, ενώ αντίστοιχα οι περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας κατατάσσονται σταθερά στις περιφέρειες με τον υψηλότερο βαθμό μονοφωνιακής δύναμης. Αυτό σημαίνει πως υπάρχουν ισχυροί μηχανισμοί αναπαραγωγής της γεωγραφικής διαφοροποίησης και ανισότητας τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη μονοφωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων. Η πολυαπασχόληση και η ισχυρή εποχικότητα στις νησιωτικές και αγροτικές περιοχές της χώρας, η βιομηχανική εξειδίκευση και η σταδιακή αποβιομηχάνιση στη Βόρεια Ελλάδα, η ταχεία συγκέντρωση εισοδήματος και οικονομικών δραστηριοτήτων, πληθυσμού και εργαζομένων γύρω από την Αττική και τις «περιφέρειες-δορυφόρους» στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας (Δρακάκη 2015), είναι ορισμένοι παράγοντες που δύνανται να εξηγούν το σχήμα της ασυμμετρίας που παρατηρείται. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη της επίδρασης αυτών των παραγόντων –που σχετίζονται με την ιστορική εξέλιξη του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού– δεν μπορεί να περιοριστεί στη στατιστική ανά-

λυση δεικτών αλλά απαιτεί μια ευρύτερη προσέγγιση στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας και της κριτικής γεωγραφίας. Έτσι, μπορούν να φωτιστούν όψεις που δύσκολα συλλαμβάνονται από τα στατιστικά στοιχεία, όπως είναι ο ρόλος του άτυπου τομέα της οικονομίας, της αδήλωτης απασχόλησης, οι περιοδικές κινητικότητες εργαζομένων για εργασία μεταξύ πόλεων ή/και περιφερειών κ.λπ.

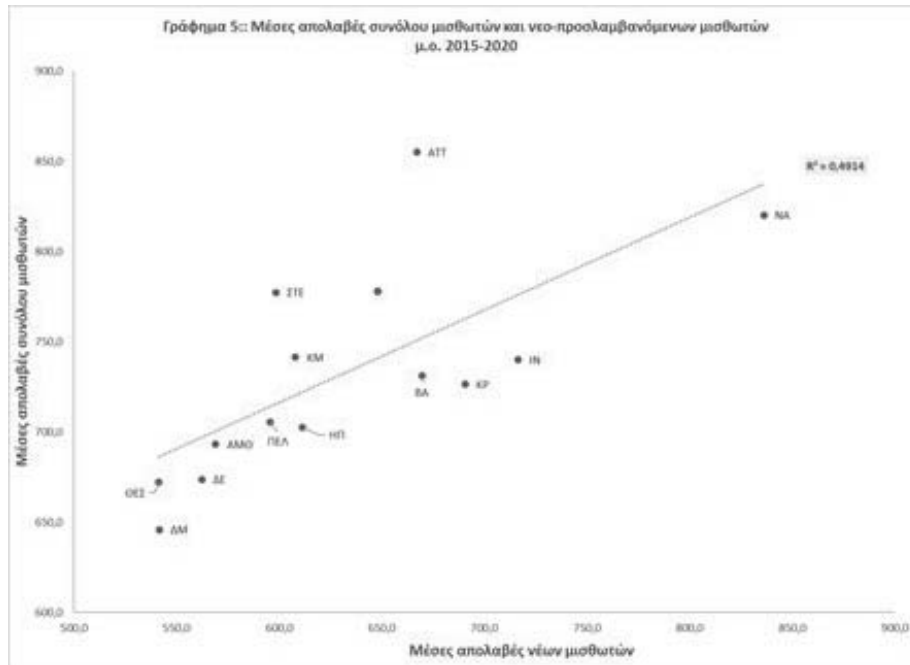
3.3 Επιπτώσεις του βαθμού μονοφωνιακής δύναμης

Η υψηλή μονοφωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων, πέρα από τους χαμηλούς εισαγωγικούς μισθούς για τους εργαζόμενους, συνεπάγεται έμμεσες επιπτώσεις για το σύνολο της οικονομίας. Συγκεκριμένα, από την ανάλυσή μας προκύπτει πως ο βαθμός μονοφωνιακής δύναμης συσχετίζεται θετικά με την ανισότητα και επηρεάζει τόσο το μονοπάτι των μισθολογικών εξελίξεων όσο και την παραγωγικότητα της οικονομίας. Με αυτόν τον τρόπο οι υψηλές τιμές μονοφωνιακής δύναμης λειτουργούν και ως μηχανισμοί αναπαραγωγής τόσο των ενδοπεριφερειακών όσο και των διαπεριφερειακών ανισοτήτων.

Στο Γράφημα 3 βλέπουμε την υψηλή συσχέτιση που παρατηρείται μεταξύ του βαθμού μονοφωνιακής δύναμης και του συντελεστή GINI μεταξύ των νεοπροσλαμβανόμενων μισθωτών. Το γράφημα δείχνει πως σε περιφέρειες με υψηλό βαθμό μονοφωνιακής δύναμης οι εισαγωγικοί μισθοί εκτός του ότι είναι μεσοσταθμικά χαμηλότεροι, χαρακτηρίζονται και από μεγαλύτερη δι-

Γράφημα 3.

Γράφημα 3.

ασπορά. Ως εκ τούτου, ενισχύεται η ανισοκατανομή του εισοδήματος μεταξύ των εργαζομένων. Ακόμα χειρότερα, η διαφοροποίηση δεν εξαλείφεται συν τω χρόνω. Αντιθέτως, όπως δείχνει το Γράφημα 4 υπάρχει ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ του εισαγωγικού μισθού και του μέσου μισθού κάθε περιφέρειας. Το φαινόμενο είναι γνωστό στα οικονομικά της εργασίας με τον όρο «αρνητική ανάδραση» (negative feedback) (Vietorisz και Harrison 1973). Η υφιστάμενη θέση εργασίας διαμορφώνει ένα δυναμικό μελλοντικό μονοπάτι απασχόλησης και φυσικά αποκλείει κάποια άλλα μονοπάτια. Με απλά λόγια, οι πιθανότητες ένας μισθωτός να ξεκινήσει με χαμηλό μισθό και να καταλήξει με υψηλό είναι μικρές. Οι χαμηλόμισθοι τείνουν να παραμένουν χαμηλόμισθοι και οι υψηλόμισθοι τείνουν να παραμένουν υψηλόμισθοι. Η υπόσχεση της Έκθεσης Πισσαρίδη δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Τέλος, υπάρχουν καλοί θεωρητικοί λόγοι να συσχετίσουμε αρνητικά τη μονοψωνιακή δύναμη μιας επιχείρησης τόσο χαμηλότερη με την παραγωγικότητα της εργασίας. Μια άμεση συνέπεια της θεωρίας του μονοψωνίου είναι ότι η αμοιβή των εργαζομένων υπολείπεται της παραγωγικότητάς τους. Εάν ο μισθός που λαμβάνει ένας μισθωτός ισοδυναμεί με την αξία του προϊόντος που παράγει (όπως προτείνουν τα νεοκλασικά οικονομικά της εργασίας), το κόστος της «τεμπελιάς» ίσως είναι η απώλεια της εργασίας, διότι κανείς δεν θέλει να παράγει κάτι μικρότερης αξίας από το κόστος

παραγωγής. Εάν όμως ο μισθός είναι μικρότερος από την αξία του προϊόντος που παράγει ο εργαζόμενος, τότε ο εργαζόμενος μπορεί να καταβάλλει μικρότερη προσπάθεια για να διατηρήσει τη θέση εργασίας, διότι και πάλι ο εργοδότης πραγματοποιεί υπερ-κέρδος. Επομένως, η σχέση μεταξύ παραγωγικότητας της εργασίας και μισθού δεν είναι μια σχέση μονής κατεύθυνσης, αλλά μια σχέση δύο κατευθύνσεων. Ακόμα και στο πλαίσιο του νεοκλασικού apparatus υψηλότερη παραγωγικότητα σημαίνει υψηλότερο μισθό, αλλά και χαμηλότερος μισθός σημαίνει χαμηλότερη παραγωγικότητα. Τα παραπάνω σημαίνουν πως τμήμα του κενού παραγωγικότητας που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία ενδεχομένως να οφείλεται στον υψηλό

βαθμό μονοψωνιακής δύναμης που απολαμβάνουν οι επιχειρήσεις.

4. Πολιτικές, θεσμικές και γεωγραφικές προεκτάσεις

Η προσέγγιση της αγοράς εργασίας υπό την οπτική του μονοψωνίου δίνει νέες διαστάσεις και συνδέεται με κανονιστικά ερωτήματα και προβληματισμούς γύρω από την πολιτική για την απασχόληση και τη λειτουργία των θεσμών στην αγορά εργασίας. Επίσης, αποκτά όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον, στο πλαίσιο του ευρύτερου προβληματισμού για τις αυξανόμενες οικονομικές ανισότητες και την επιδείνωση της θέσης της εργασίας με κριτήριο τη συμμετοχή στο εισόδημα. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω προσέγγιση μπορεί να χρησιμεύσει στην τεκμηρίωση και ανάλυση για ζητήματα σχετικά με το «βέλτιστο» ύψος του κατώτατου μισθού, τις αναγκαίες πολιτικές στις αγορές εργασίας και τους παράγοντες που επιδρούν στις μισθολογικές, εισοδηματικές και οικονομικές ανισότητες (Manning 2021a: 4). Τα ανοικτά ερευνητικά ερωτήματα, για τον ίδιο, αφορούν τη σχέση της μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων με τις οικονομικές ανισότητες. Αξίζει να μελετηθεί για παράδειγμα, αν η αύξηση της μονοψωνιακής δύναμης στην αγορά εργασίας προκαλεί αυξανόμενες οικονομικές ανισό-

ητες. Όπως προκύπτει, από την ανάλυση που προηγήθηκε, η μονοφωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων αυξάνει τις οικονομικές ανισότητες μεταξύ των περιφερειών, αλλά –σε κάθε περίπτωση– απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση προκειμένου να καταλήξουμε σε οριστικά αποτελέσματα (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την Ελλάδα).

Επίσης, η προσέγγιση δύναται να χρησιμοποιηθεί για να εξηγήσει το φθίνον μερίδιο της εργασίας στο συνολικό εισόδημα. Σύμφωνα με τον Manning (2003: 29), σε έρευνες για το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ υπολογίστηκε ότι 45-55% των νέων προσλήψεων εξασφαλίζονται από τους προηγουμένως μη εργαζόμενους και αυτά τα δεδομένα υπονοούν υψηλή μονοφωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων σε τούτες τις χώρες. Ακόμα, σύμφωνα με μία μελέτη των Naidu κ.ά. (2018) υψηλός βαθμός μονοφωνιακής δύναμης φέρει μία μεγάλη επίδραση στις οικονομικές ανισότητες, μειώνοντας το μερίδιο της εργασίας κατά 22%.

Σε ό,τι αφορά αμιγώς τη θεωρητική συζήτηση, ένα από τα πλεονεκτήματα είναι ότι η ανάλυση του μονοφωνίου επιτρέπει στους οικονομολόγους της εργασίας να προσεγγίσουν τις πεποιθήσεις και αντιλήψεις πραγματικών δρώντων στις αγορές εργασίας. Οι εργαζόμενοι δεν αντιλαμβάνονται και δεν βιώνουν τις αγορές εργασίας σαν αυτές να λειτουργούσαν αυτοματοποιημένα και χωρίς προβλήματα για τους ίδιους. Αντιθέτως, η αλλαγή ή απώλεια της θέσης εργασίας γίνεται αντιληπτή ως ένα από τα «μειζονα γεγονότα της ζωής» (Manning 2003: 11).

Σε ό,τι αφορά το παρόν άρθρο, η συμβολή της συγκεκριμένης προσέγγισης έγκειται στο ότι πρώτον, κάνει αποδεκτή την υπόθεση περί ασυμμετρίας δυνάμεων μεταξύ εργοδοτών-εργαζομένων. Αναγνωρίζει υπό μία έννοια την «εκμετάλλευση» της εργασίας εκ μέρους των κατόχων του κεφαλαίου, όχι όμως με τη μαρξιστική ή ριζοσπαστική χροιά, αλλά με μία έννοια συμβατή με τη νεοκλασική θεωρία, ως το «κενό» ανάμεσα στο οριακό προϊόν και κόστος της εργασίας, με το δεύτερο και συγκεκριμένα με το ύψος του πραγματικού μισθού να ελέγχεται από τις επιχειρήσεις. Δεύτερον, η ανάλυση του μονοφωνίου προσφέρει μία εναλλακτική εξήγηση των μισθολογικών ανισοτήτων και κατ' επέκταση των οικονομικών ανισοτήτων τόσο στο σύνολο της οικονομίας, όσο και μεταξύ των περιφερειών.

Για τον ίδιο τον Manning (2021a, 2021b, 2011) η θεωρία του έχει εφαρμογές ακόμα και στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο κλάδος της οικονομικής γεωγραφίας μελετά και εξηγεί τα πρότυπα της κατανομής της οικονομικής δραστηριότητας και τις συγκεντρώσεις στο χώρο, το μονοφωνίο

μπορεί να αποδειχτεί ένα χρήσιμο υπόδειγμα, εστιάζοντας στην αγορά εργασίας (Manning 2011). Στο πλαίσιο των Οικονομικών της Συσσώρευσης (Agglomeration Economics) ή της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας (ΝΟΓ) (π.χ. βλ. Krugman 1991, Krugman κ.ά. 1999) η έρευνα εστιάζει περισσότερο στις χωρικές κλαδικές συγκεντρώσεις και συστάδες επιχειρήσεων. Η επέκταση που επιχειρεί ο Manning αφορά τις χωρικές συγκεντρώσεις, εστιάζοντας σε παράγοντες που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και αντλώντας από τις κύριες μαρσαλιανές υποθέσεις. Ο Marshall θεωρείται πρωτοπόρος στην αναγνώριση μίας δομής αγοράς εργασίας που δεν είναι τέλεια ανταγωνιστική, καθώς περιγράφει (αναφέρεται στο Manning 2011: 1028):

μία τοπική – συγκεντρωμένη βιομηχανία κερδίζει ένα σημαντικό πλεονέκτημα από το γεγονός ότι προσφέρει μία ενιαία αγορά για συγκεκριμένες δεξιότητες. Οι εργοδότες είναι δυνατό να καταφύγουν σε οποιοδήποτε τόπο, αρκεί να βρουν μία καλή επιλογή εργαζομένων με τις ειδικές δεξιότητες που χρειάζονται, ενώ και οι άνθρωποι που αναζητούν εργασία φυσιολογικά πηγαίνουν σε τόπους όπου βρίσκονται πολλοί εργοδότες με ανάγκη τις δεξιότητές τους και όπου είναι πολύ πιθανό να βρουν μία καλή αγορά. Ο ιδιοκτήτης ενός απομονωμένου εργοστασίου ακόμα και αν έχει πρόσβαση σε μία πληθώρα προσφερόμενης γενικής εργασίας, συχνά θα επιχειρήσει μεγάλες αλλαγές για να αποκτήσει εργασία, εξειδικευμένη, με συγκεκριμένες δεξιότητες. Και αντίστοιχα, ένας εξειδικευμένος εργάτης όταν πετιέται έξω από την απασχόληση σε αυτή την περίπτωση δεν έχει εύκολα καταφύγιο.

Στη χωρική προέκταση του μονοφωνίου του Manning (2011) αναγνωρίζεται ένα δυαδικό σχήμα σε ό,τι αφορά τις αγορές εργασίας ανάμεσα σε «κέντρο» και περιφερειακές περιοχές. Η αγορά εργασίας στην περιφέρεια (στο χωριό) χαρακτηρίζεται από υψηλότερη μονοφωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων απ' ό,τι η αγορά του κέντρου (της πόλης). Διαγραμματικά, η καμπύλη της προσφοράς εργασίας στο χωριό είναι πιο απότομη και ανερχόμενη, με μεγαλύτερη κλίση (σχετικά ανελαστική), ενώ η καμπύλη της προσφοράς εργασίας στην πόλη είναι πιο «οριζόντια» (σχετικά ελαστική).

Εξετάζοντας τις συγκεντρώσεις και εγκαταστάσεις επιχειρήσεων, προτείνεται μία θεωρία σύμφωνα με την οποία οι επιχειρήσεις στις αγορές εργασίας των πόλεων έχουν χαμηλότερη μονοφωνιακή δύναμη (Manning 2010). Σε μεγαλύτερες αγορές και βιομηχανικές συγκεντρώσεις, με βάση το παράδειγμα των ΗΠΑ, οι επιχειρήσεις αντιμετωπίζουν μία πιο ελαστική καμπύλη προσφοράς εργασίας και έχουν μικρότερα περιθώρια για να

υποβιβάζουν τον αγοραίο μισθό κάτω από την παραγωγικότητα. Τελικά, η πόλη έχει χαμηλότερο βαθμό μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων και υψηλότερους μισθούς, σύμφωνα με το υπόδειγμα. Αν το ερώτημα είναι ωστόσο, ποια τοπική αγορά εργασίας θα προτιμήσει τελικά ένας εργοδότης, αυτήν της πόλης ή του χωριού, η απάντηση δεν είναι προορισμένη. Η επιχείρηση θα μετακινηθεί εκεί όπου βρίσκονται οι εργαζόμενοι με αυτού του είδους την εξειδίκευση και τα προσόντα που απαιτούνται για τον κλάδο και τις βασικές δραστηριότητες.

5. Αντί επιλόγου: Ανοικτά ερωτήματα υπό το πρίσμα της Γεωγραφίας της Εργασίας

Η εκτίμηση του βαθμού μονοψωνιακής δύναμης των επιχειρήσεων μπορεί να είναι διαφωτιστική για το πώς οργανώνονται οι αγορές εργασίας και αναπαράγονται οι σχέσεις εργασίας σε συγκεκριμένους τόπους και σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων μπορούν να αξιοποιηθούν συνεπώς, εκτός από τη ΝΟΓ και μικροοικονομικές προσεγγίσεις στα χωρικά προβλήματα της ανισότητας, όπως προτείνει ο Mapping, πολιτικοοικονομικές γεωγραφικές προσεγγίσεις.

Η Οικονομική Γεωγραφία στο πλαίσιο της πολιτικοοικονομικής παράδοσης θέτει ως σημείο αναφοράς τη μαρξιστική παράδοση και την αντιπαράθεση με το θετικισμό και τους νεοκλασικούς οικονομολόγους. Σύμφωνα με έναν ορισμό, το κριτικό παράδειγμα ή παράδειγμα της Πολιτικής Οικονομίας (ΠΟ) ασκεί κριτική στον αυστηρό οικονομισμό και στρουκτουραλισμό της κλασικής μαρξιστικής σκέψης για το χώρο και ενσωματώνει την τοπική αφήγηση όπως και τη διεπιστημονική σύνθεση για να εξηγήσει τα μεγάλα προβλήματα και τη δυναμική της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης (Κουρλιούρος 2009). Στο πλαίσιο αυτό, δίνεται έμφαση στην εμπειρία του τοπικού και στη χωρικότητα (αμφίδρομη σχέση και διαλεκτική μεταξύ χώρου-κοινωνίας) των φαινομένων. Ο χώρος νοείται ως ρευστός και σχεσιακός, κατακλεισμένος από πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, συγκρούσεις και συνεργασίες και η γεωγραφική ανισότητα είναι προϋπόθεση και αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της παραγωγικής αναδιάρθρωσης (βλ. και Hudson 2019). Τα τελευταία χρόνια αναδύεται ένα συγκροτημένο ερευνητικό ρεύμα μέσα στην παράδοση της Κριτικής Γεωγραφίας που εστιάζει στη «Γεωγραφία της Εργασίας» (ενδεικτικά Herod 2018, Castree κ.ά. 2004, Martin και

Morrison 2003), αν και πρωτοποριακό μπορεί να θεωρηθεί το έργο της Massey (1995), που εκδόθηκε αρκετά νωρίτερα, για τους «χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας» (spatial divisions of labor).

Οι Γεωγράφοι της Εργασίας ενδιαφέρονται για τον τρόπο με τον οποίο οι εργαζόμενοι διαμορφώνουν ενεργητικά τα τοπία της άνισης οικονομικής ανάπτυξης και τη γεωγραφία του σε συγκεκριμένους τόπους (Herod 1997). Υπ' αυτή την προσέγγιση, οι εργαζόμενοι γίνονται αντιληπτοί ως ενεργοί δρώντες στα τεκταινόμενα της καπιταλιστικής και γεωγραφικής αναδιάρθρωσης. Για τους γεωγράφους ένας βασικός περιορισμός στις οικονομικές, είτε νεοκλασικές είτε μαρξιστικές, αναλύσεις είναι η αδυναμία να νοηματοδοτήσουν την «εργασία» ως κάτι περισσότερο από έναν παραγωγικό συντελεστή, ως έναν ενεργητικό παράγοντα που μπορεί να επηρεάζει τις εξελίξεις (Herod 1997/2018). Αυτό πηγάζει από την αδυναμία του μαθηματικού φορμαλισμού να ενσωματώσει τις ταξικές διαφορές, την πολλαπλότητα των ρόλων, τις διαφορετικές μορφές, και την ποικιλομορφία της εργασίας.

Επίσης, στο επίκεντρο της γεωγραφικής ερμηνείας βρίσκονται παράγοντες που επηρεάζουν τις αποφάσεις, συμπεριφορές και στάσεις των εργαζομένων που τελικά τους ωθούν να επιτυγχάνουν τα δικά τους «χωρικά αποτυπώματα» (spatial fixes). Για να γίνει κατανοητή η έννοια «spatial fix» (Harvey 2006) απαιτείται η κατανόηση των ιδιαίτερων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών κατά τις οποίες διαμορφώνονται οι ενδοταξικές και διαταξικές σχέσεις συνεργασίας ή/και αντιπαράθεσης. Στο πλαίσιο αυτό, ακόμα και παράγοντες πολιτικής και ιδεολογίας είναι σε αμφίδρομη σχέση με τις χωρικές κατανομές και τον τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας σε κλάδους και περιφέρειες (Massey 1995). Τα παραπάνω έρχονται σε αντίθεση και με την κλασική μαρξιστική αντίληψη περί ενιαίας και αδιαφοροποίητης τάξης και ταξικής πάλης που οργανώνεται γύρω από την πόλωση μεταξύ διαμετρικά αντίθετων συμφερόντων.

Στο πεδίο της Γεωγραφικής Πολιτικής Οικονομίας, τα χωρικά «κλεισίματα» (spatial fixes) του κεφαλαίου έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα. Ωστόσο, χρειάζεται ακόμα περαιτέρω έρευνα για να αναγνωριστεί και να «χαρτογραφηθεί» η δράση και η δυναμική της εργασίας. Στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικές μελέτες είναι σπάνιες. Αναφέρονται ενδεικτικά οι εργασίες των Γκιάλη και Herod (2015) και των Gourzis και Gialis (2019) ενώ μπορούν επίσης να προστεθούν και οι μελέτες του Ευστράτογλου (2006) και των Βαΐου και Χατζημιχάλη (1997) για τις τοπικές αγορές εργασίας.

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα για τη σχέση ανάμεσα στη μονοψωνιακή δύναμη των επιχειρήσεων και στους μισθούς, αλλά αναδείχθηκαν ακόμη συσχετίσεις με άλλες μεταβλητές (π.χ. κλάδος δραστηριότητας, μέγεθος επιχείρησης). Τα αποτελέσματα συνοψίζονται σε τέσσερα σημεία.

Πρώτον, οι διαπεριφερειακές μισθολογικές ανισότητες που παρατηρούνται στην Ελλάδα επηρεάζονται και από τη διαφοροποίηση της μονοψωνιακής δύναμης, δηλαδή εντέλει από το βαθμό της ασυμμετρίας δύναμης μεταξύ επιχειρήσεων και εργαζομένων. Ωστόσο, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα το ποιοι ακριβώς είναι εκείνοι οι θεσμικοί παράγοντες που δύνανται να περιορίσουν αυτή την ασυμμετρία. Ο βαθμός συνδικαλιστικής κάλυψης και η συνδικαλιστική πυκνότητα εκ των πραγμάτων αποτελούν κάποιες εύλογες υποθέσεις αλλά το γεγονός ότι ο βαθμός μονοψωνιακής δύναμης είναι υψηλός στις περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας –όπου η παρουσία των συνδικάτων είναι εντονότερη– υπονοεί πως υπάρχουν και άλλοι (σημαντικότεροι) παράγοντες –εκτός των συνδικάτων– που επηρεάζουν την ένταση της ασυμμετρίας δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

Δεύτερον, η μονοψωνιακή ισχύς των επιχειρήσεων επηρεάζεται από την κατάσταση της (περιφερειακής) αγοράς εργασίας, από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η εργασία, αλλά και από το παραγωγικό προφίλ της περιφέρειας. Τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, η συγκέντρωση της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα, η ύπαρξη μεγάλων επιχειρήσεων και η υψηλότερη συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στο περιφερειακό ΑΕΠ συνδυάζονται με υψηλότερο βαθμό μονοψωνιακής ισχύος. Αντιθέτως, ο αριθμός των νέων προσλήψεων, η συγκέντρωση της απασχόλησης στις υπηρεσίες και η μεγαλύτερη συμμετοχή των υπηρεσιών στο περιφερειακό ΑΕΠ συνδυάζονται με χαμηλότερο βαθμό μονοψωνιακής ισχύος. Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση, προκειμένου να ελεγχθεί κατά πόσον αυτές οι γενικές τάσεις επιβεβαιώνονται στους επιμέρους κλάδους που συγκροτούν το δευτερογενή και τριτογενή τομέα αντίστοιχα. Ωστόσο, η συσχέτιση του βαθμού μονοψωνιακής ισχύος με την παραγωγική δομή της περιφέρειας επιτρέπει την ερμηνεία των εμμενυσών τάσεων διαχρονικά.

Το τρίτο συμπέρασμα είναι πως παρατηρείται διαχρονική σταθερότητα ως προς την κατάταξη των περιφερειών αναφορικά με την ένταση της μονοψωνιακής ισχύος. Οι περιφέρειες στη Βόρεια Ελλάδα εμφανίζουν σταθερά υψηλότερα επίπεδα μονοψωνιακής δύναμης. Αυτό το εύρημα υπονοεί την ύπαρξη μιας σταθερής

ισορροπίας, δηλαδή μιας κατάστασης που αναπαράγεται. Φαίνεται δηλαδή πως οι περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας έχουν παγιδευτεί σε ένα φαύλο κύκλο χαμηλών μισθών-χαμηλής παραγωγικότητας-υψηλών ανισοτήτων που χωρίς την εξωτερική παρέμβαση δεν μπορεί να σπάσει.

Τέλος, η ύπαρξη υψηλού βαθμού μονοψωνιακής δύναμης στις ελληνικές περιφέρειες σημαίνει πως η επίπτωση της δραστηριότητας των θεσμών παρέμβασης στην αγορά εργασίας δεν είναι στρεβλωτική –όπως υποστηρίζει η συμβατική προσέγγιση– αλλά διορθωτική. Η δράση των συνδικάτων, το θεσμικό πλαίσιο προστασίας της απασχόλησης, η δραστηριοποίηση άλλων κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων εις όφελος της εργασίας λειτουργεί προς την κατεύθυνση αποκατάστασης μιας προϊούσας στρέβλωσης που παράγεται από την ασυμμετρία δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Το κυριότερο είναι πως η αποκατάσταση αυτής της στρέβλωσης αυξάνει την κοινωνική ευημερία. Στο μέτρο που οι αγορές εργασίας λειτουργούν μονοψωνιακά οι αυξήσεις του πραγματικού μισθού, δηλαδή είτε η αύξηση των ονομαστικών μισθών είτε η μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς μείωση αποδοχών (με σταθερή την παραγωγικότητα της εργασίας) θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της απασχόλησης, όχι τη μείωση, όπως υποστηρίζει η συντηρητική συμβατική οικονομική σοφία. Φυσικά και σε αυτή την περίπτωση απαιτείται παραπάνω διερεύνηση για να αναδειχθούν τα ποσοτικά των εν λόγω αυξήσεων.

Εν κατακλείδι, σκοπός της εργασίας είναι να θέσει νέα ερωτήματα και να προσφέρει ενδείξεις αναφορικά με τις διαπεριφερειακές ανισότητες, οι οποίες μπορούν να εμπλουτίσουν τη γεωγραφική οπτική. Έτσι, οι συνθήκες διαπραγματεύσεως και οι διαδικασίες διαμόρφωσης των μισθών στις τοπικές και περιφερειακές αγορές εργασίας προκύπτουν ως νέα θέματα προς μελλοντική διερεύνηση. Για την κατανόηση των παραπάνω μπορεί να είναι διαφωτιστική η προσέγγιση της γεωγραφίας. Η ερμηνεία των χωρικών διαφοροποιήσεων μπορεί να προκύψει μέσα από τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης των παραγωγικών δομών στις περιφέρειες, την ανάλυση τοπικών αγορών εργασίας και την αναγνώριση της χωρο-κοινωνικής διαλεκτικής.

Βιβλιογραφία

- Ξενόγλωσση βιβλιογραφία
Appelbaum, E. (1979), «Post-Keynesian Theory: The Labor Market», *Challenge* 21 (6), σ. 39-47.

- Boeri, T., Van Ours, J. (2013), *Οικονομικά της εργασίας*, Αθήνα: Κριτική.
- Borjas, G. J. (2016), *Τα οικονομικά της εργασίας*, Αθήνα: Κριτική.
- Castree, N., Coe, N., Ward, K., Samers, M. (2004), *Spaces of Work: Global Capitalism and Geographies of Labour*. Λονδίνο: Sage.
- Ehrenberg, R., Smith, R. (2017), *Οικονομικά της Εργασίας: Σύγχρονη προσέγγιση στη θεωρία και τη δημόσια πολιτική*, Λευκωσία: Broken Hill Publishers LTD.
- Eichner, A. S. (1979), «An Anthropogenic approach to labor economics», *Eastern Economic Journal* 5 (3), σ. 349-366.
- Esping-Andersen, C. (2014), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα: Τόπος.
- Gourzis, K., Gialis, St. (2019), «Dismantled spatial fixes in the aftermath of recession: Capital switching and labour underutilization in the greek capital metropolitan region», *International Journal of Urban and Regional Research*. DOI: 10.1111/1468-2427.12734
- Harvey, D. (2006), *The Limits to Capital* (2η έκδ.), Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Verso.
- Herod, A. (1997), «From a Geography of Labor to a Labor Geography: Labor's spatial fix and the geography of capitalism», *Antipode* 29 (1), σ. 1-31.
- Herod, A. (2018), *Labor*, Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Hudson, R. (2019), *Approaches to Economic Geography: Towards a Geographical Political Economy*. Λονδίνο: Routledge.
- Hyman, R. (2004), «Εξευρωπαϊσμός ή διάβρωση των εργασιακών σχέσεων;» στο Α. Μοσχονάς και Σ. Μ. Κονιδόρος (επιμ.), *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εργασιακές σχέσεις. Προβληματισμοί και αναζητήσεις σε εθνικό και διευρωπαϊκό επίπεδο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κέντρο Ευρωπαϊκών Σπουδών και Ερευνών, Gutenberg.
- Jessop, B. (2002), *The Future of the Capitalist State*, Polity editions.
- Krugman, P. (1991), «Increasing returns and economic geography», *Journal of Political Economy* 99, σ. 483-499.
- Krugman, P., Fujita, M., Venables, A. (1999), *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, MIT Press.
- Mankiw, G., Taylor, M. (2018), *Οικονομική* (4η έκδ.) Αθήνα: Εκδόσεις Τζιόλα.
- Manning, A. (2003), *Monopsony in Motion*, Πρίνστον και Οξφόρδη: Princeton University Press.
- Manning, A. (2010), «The plant size-place effect: agglomeration and monopsony in labour markets», *Journal of Economic Geography*, 10, σ. 717-744. DOI: 10.1093/jeg/lbp042
- Manning, A. (2011), «Imperfect Competition in the Labor Market» στο D. Card και O. Ashenfelter (επιμ.), *Handbook of Labor Economics*, Άμστερνταμ: Elsevier.
- Manning, A. (2021a), «Monopsony in Labor Markets: A review», *ILR Review* 74 (1).
- Manning, A. (2021b), «Monopsony in Motion» στο OECD Conference: *The role of firms in wage inequality: Policy lessons from a large-scale cross-country study*. Centre for Economic Performance, London School of Economics, 9/12/2021.
- Marshall, A. (1920), *Principles of Economics: An Introductory Volume* (8η έκδ.), Λονδίνο: Macmillan.
- Martin, R., Morrison, P. S. (επιμ.) (2003), *Geographies of Labour Market Inequality*, Λονδίνο: Routledge.
- Massey, D. (1995), *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production* (2η έκδ.), Λονδίνο: Macmillan.
- Naidu, S., Posner, E., Weyl, G. (2018), «Antitrust remedies for labor market power», *Harvard Law Review* 132, σ. 256.
- Polanyi, C. (1944/2007), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα: Νησίδες.
- Prasch, R. (2004), «How is labor distinct from broccoli? Some unique characteristics of labor and their importance for economic analysis and policy» στο D. P. Champlin και J. T. Knoedler (επιμ.), *The Institutionalist Tradition in Labor Economics*, Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Robinson, J. (1933), *The Economics of Imperfect Competition*, Λονδίνο: Macmillan.
- Smith, A. (1776), *The Wealth of Nations*, Λονδίνο: Penguin.
- Victorisz, Th., Harrison, B. (1973), «Labor Market Segmentation: Positive Feedback and Divergent Development», *The American Economic Review* 63 (2), σ. 366-376.
- Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία
- Βαΐου, Ντ., Χατζημυχάλης, Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
- Γκιάλης, Στ., Herod, A. (2015), *Γεωγραφία της Εργασίας: Εργατική δράση, ευέλικτη απασχόληση και χωρικές ανισότητες*, Εκδόσεις ΣΕΑΒ.
- Δρακάκη, Ε. (2015), *Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και η άνοση περιφερειακή ανάπτυξη 1993-2010*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Ελληνική Δημοκρατία, Κυβέρνηση (2020), *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία: Τελική Έκθεση*. 14 Νοεμβρίου 2020, διαθέσιμο στο: <https://government.gov.gr/schedio-anaptixis-gia-tin-elliniki-ikonomia/>
- Ευστράτογλου, Α. (2006), «Τοπικές αγορές εργασίας στην Ελλάδα», *Μελέτες* 25, ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ.
- Καραμεσίνη, Μ. (2020), «Έκθεση Πισσαριδής: Η ανεργία απούσα, η ευελιξία ως εμμονή, η κατάρτιση ως πα-

νάκεια, η αυτοαπασχόληση ως πρόβλημα» στο *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία («Έκθεση Πισσαρίδη»): Μια κριτική επισκόπηση*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.

Κουρλιούρος, Η. (2009) *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου. Οικονομικές γεωγραφίες της παραγωγής και της ανάπτυξης* (2η έκδ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Σημειώσεις

1. Όπως αναφέρει ο Richard Hyman (2004) «καμία σύμβαση δεν μπορεί να προσδιορίσει την ποσότητα της ενέργειας που πρόκειται να αναλωθεί, της φροντίδας που θα ληφθεί, της πρωτοβουλίας που θ' αναληφθεί, για το λόγο αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις ένας εργαζόμενος συμφωνεί να συμμορφώνεται με τις "εύλογες" απαιτήσεις της διεύθυνσης, σύμφωνα με "εύλογα" πρότυπα εργατικότητας και αποδοτικότητας».

2. Όπως εξηγεί ο ίδιος (Manning 2003: 16) η κριτική του έχει επηρεαστεί από τη δουλειά των John Dunlop, Richard Lester και Lloyd Reynolds και έχει ισχυρές επιρροές από την παράδοση των λεγόμενων «Νεορεαλιστών» ή «Νεοκλασικών ρεβιζιονιστών» στα οικονομικά της εργασίας που αναδείχθηκαν στις ΗΠΑ τις δεκαετίες 1940-1950 πριν

υπερισχύσει η Σχολή του Σικάγο.

3. Αξίζει να σημειωθεί πως αυτή η ιδέα δεν είναι νέα στην ιστορία της οικονομικής σκέψης. Για παράδειγμα, ο Adam Smith (1776) στο βιβλίο του ο Πλούτος των Εθνών και ο Alfred Marshall (1920) στο Αρχές των Οικονομικών αναγνώριζαν ότι λόγω έλλειψης εναλλακτικών πηγών εισοδήματος ένας υποψήφιος εργαζόμενος είναι πιο απελπισμένος για εύρεση εργασίας απ' ό,τι ένας εργοδότης που αναζητά εργαζόμενο. Αντίστοιχα, η πρώτη θεωρητικοποίηση της ιδέας του μονοψωνίου και των οικονομικών επιπτώσεων της ασυμμετρίας δύναμης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων μπορεί να αναζητηθεί στη δουλειά της Joan Robinson (1933) για τον ατελή ανταγωνισμό στο πεδίο της βιομηχανικής οργάνωσης.